

OVER PROFESSOR BENNE HOLWERDA

Professor B. Holwerda (geboren: 22 september 1909 te Houwerzijl(?) ; gestorven: 30 april 1952 te Kampen) was een begaafde en geliefde gereformeerde predikant in Amersfoort die na de vrijmaking tot hoogleraar in de Oudtestamentische vakken aan de nieuw opgerichte vrijgemaakte Theologische Hogeschool te Kampen werd benoemd. Hij stamde dus (net als de begeleiders van de TSB) niet uit de academische wereld. Hij was en bleef dominee, ook in zijn theologische discipline, en van hem is dan ook de opmerkelijke uitspraak bekend dat je over het Oude Testament eigenlijk alleen maar *preken* kunt. Al beheerste hij zijn vak goed - een prachtig voorbeeld daarvan vind ik nog altijd zijn studie over Amos 3 : 3 - 8, voor de Kamper studenten Almanak geschreven en later posthuum opgenomen in de bundel '...Begonnen hebbende van Mozes...', Terneuzen 1953, p. 31ev -, hij was geen vaktheoloog. Dat had voor- en nadelen. Een groot voordeel was dat de door hem opgeleide predikanten goed met het Oude Testament overweg konden, erover preekten en eruit katechiseerden. Ze stonden niet met een mond vol tanden en bleven niet in de wetenschappelijke aarzelingen steken. Holwerda stimuleerde mensen van de praktijk even sterk als de Hervormde dominee Frans Breukelman die aan de UVA zijn school heeft gesticht. Nadelig was dat Holwerda in zijn uitlatingen en publikaties een stelligheid meebracht die niet altijd door voldoende argumenten was gedekt. Dat hing wel samen met het feit dat je als predikant in die tijd een buitengewoon groot gezag had waarop eigenlijk geen kontrôle was. Dat is het eerste wat opvalt als je Holwerda leest: Wat spreekt die man met een gezag! En je kunt je goed voorstellen dat dat de academici in zijn omgeving wel heeft geïrriteerd. Trouwens, ook de dominee van tegenwoordig is veel voorzichtiger dan Holwerda destijds. Hij staat dan ook tegenover een veel kritischer gemeente dan toen. Tegelijk moet je zeggen dat Holwerda een suggestief karakter had. Hij kon met zijn briljante analyses en verhelderende probleemstellingen zonder meer meeslepend zijn. Zelf heb ik ervaren dat je van hem een invloed onderging, waarvan je je later maar ter nauwer nood kon losmaken.

VISIE

Holwerda was ook de man van de grote visie. Dat merk je duidelijk als je zijn studie leest over 'De plaats, die de HERE verkiezen zal' (waar het in het boek Deuteronomium vaak over gaat), opgenomen in dezelfde bundel als die ik zoëven aanhaalde. Hij probeert daarin een totaalgreep te doen naar het hele probleem van de Schriftkritiek sinds Julius Wellhausen in de vorige eeuw, door namelijk dat probleem toe te spitsen op de uitleg van Deuteronomium 12, het hoofdstuk dat volgens hem in het hele schriftkritische systeem een scharnierfunctie vervulde. Zijn these was dat het in dat hoofdstuk niet, zoals tot dan toe altijd gedacht was, gaat over de centralisatie van de kultus. De eis van Mozes dat de eredienst van Israël voltrokken zou worden 'op de plaats die de HERE verkiezen zou' legde hij uit als 'op *telkens* de plaats die de HERE verkiezen zou', wat de mogelijkheid van een veelheid van kultusplaatsen, voor de vroegere maar ook voor de latere geschiedenis van Israël, openliet. Holwerda meende op deze wijze kans te zien het Mozaïsch auteurschap van Deuteronomium te handhaven. Wat opvalt in die studie is dat hij ook de traditionele exegetische stevig onder handen nam en het onhoudbare van sommige van haar posities vrijmoedig aan de kaak stelde. Zij hadden het waarheidselement in de

kritische uitleg te weinig onderkend, vond hij. 'Wellhausen heeft ons met de neus op een aantal feiten gedrukt.' Gevolg hiervan was wel dat de orthodoxe positie ter zake, waaraan hij wilde vasthouden, aan de zijden draad van zijn theorie over Deuteronomium 12 kwam te hangen. Zou die theorie onhoudbaar blijken, dan viel te vrezen dat Holwerda tegenover de historisch-kritische benadering van de Heilige Schrift eigenlijk geen wapens meer zou hebben. 'Wij ontkomen nooit aan de kracht der critische constructie. Tenzij alsnog blijken mocht, dat wij tot dusver Deut. 12 altijd verkeerd hebben gelezen.' De bedoelde theorie van Holwerda is intussen onhoudbaar gebleken. Ik heb dat zelf eertijds aangetoond (in mijn ogen dan altijd) in één van mijn lezingen voor de TSB. Daar is toen veel beroering over geweest in onze eigen kring. Heel begrijpelijk, omdat terecht gevoeld werd dat het in die theorie en haar afwijzing niet maar om een exegetische ging waarvoor argumenten pro en kontra aan te voeren waren, maar om het fundament onder een gebouw. Achteraf moeten we vaststellen dat Holwerda zich te zeer door zijn Entdeckersfreude heeft laten meenemen. Zijn geniale geest zou bij wat meer academische tucht sterk gebaat zijn geweest. Het is trouwens vrij zeker dat hij bij meer tijd van leven zichzelf hierin ook wel zou zijn tegengekomen. Niet vergeten mag immers worden dat we hier met een *aanvankelijk* studieresultaat te maken hebben. Het blijvende ervan is in ieder geval dat Holwerda ons de ogen heeft geopend voor de kritische bijbeluitleg *als gesprekspartner*.

ELAN

Hier moet ik ook iets zeggen over het grote elan van iemand als Holwerda. Eigenlijk moet ik zeggen dat hij de woordvoerder was van een *kollektief* elan dat door de Schriftbeweging van de dertiger jaren en door het debakel van de vrijmaking werd gevoed. Het besef leefde sindsdien sterk dat de gereformeerde bijbeluitleg een achterstand had in te halen en daar ook kans toe dacht te zien. Uitspraken als 'Onze achterstand is al enorm groot' kom je in Holwerda's werk nogal eens tegen. IJverig zocht men (en hij voorop!) daarbij naar een beginnel voor een eigen weg in de Schriftbestudering. Het eigene van die weg werd niet alleen tegenover de kritische maar ook tegenover de doorsnee orthodoxe bijbelbehandeling afgegrensd. Het was die van de heilshistorische benadering. Men verwachtte veel van de voortgaande bestudering van de H. Schrift onder dit gezichtspunt. Leemtes werden gekonstateerd die nog moesten worden opgevuld en verlangens waaraan nog moest worden voldaan. Het werkte alles zeer aanstekelijk en menigeen koos voor verdergaande speciaalstudie het Oude Testament. Het brede veld van de vakliteratuur op dat gebied werd vermetel betreden en in een bespreking door Holwerda van Ridderbos' KV over Deuteronomium werd deze geleerde het verwijt gemaakt dat hij de moderne literatuur (waarvoor kwistig met vele namen gestrooid werd) niet verwerkt had. Daarbij was men zeer gevoelig voor een prijzend woord uit kringen als van Leidens universiteit, waar de bijbelwetenschap weliswaar kritisch maar toch zeer indrukwekkend (vond men) bedreven werd. De uit Leiden aangetrokken lector drs J. P. Lettinga fungeerde daarbij als een soort wetenschappelijk geweten. Ik herinner me nog hoe kinderlijk blij men was met het zuinige compliment van de grote Leidse oriëntalist De Liagre Böhl bij Holwerda's inaugurele studie over de Priester-koning in het Oude Testament ('...Begonnen hebbende...', p. 49ev), die hij weliswaar in zijn resultaat niet kon bijvallen maar toch in zijn methode, gegeven de orthodoxe vooronder-

stellingen, 'niet onmogelijk' vond. (Ik meen in dat onder de indruk zijn van vrijzinnige (schrift)geleerdheid een kalvinistisch trekje te bespeuren; Kalvijn scheldt in zijn commentaren regelmatig Joodse en Roomse uitleggers uit, terwijl hij de humanisten met egards behandelt.) Deze sterk intellektueel-optimistische houding van Holwerda en zijn generatie dreigt ons nu vandaag zuur op te breken. Ze ging uit van een bekendheid met de Heilige Schrift, ook in de gemeente, die er niet meer is. Het was een bezig zijn met de bovenbouw, waaronder nu de onderbouw vandaan geslagen blijkt. Er is trouwens in de gemeente, behalve dat er van een leemte in de Schriftkennis gesproken moet worden, ook een andere houding tegenover de Heilige Schrift bezig te ontstaan. De bijbel is zo langzamerhand voor de mensen meer een tekstboek dan een geschiedenisboek geworden. Deze ontwikkeling heeft ons ingehaald zonder dat wij er erg in hadden. Ze heeft ons die voor de prediking door Holwerda geschoold zijn, in de crisis gebracht, is mijn indruk. Zijn wij niet te moeilijk geweest? Gingen we niet van teveel kennis en kennishonger in de gemeente uit? En was onze verkondiging ook niet teveel in het understatement gevangen en ging ze niet op in een heenwiel om de kern die bekend verondersteld werd?

HEILSHISTORISCHE PREDIKING

Hier is het de plaats om nader in te gaan op de zogenoemde heilshistorische prediking, waardoor Holwerda nog het meest beroemd is geworden. Ook weer niet alleen maar samen met anderen, al is hij wel de belangrijkste woordvoerder van deze preekmethode geweest, getuige zijn (milde) lezing voor de Gereformeerde predikantenkonferentie van 1942 'De Heilshistorie in de prediking' ('...Begonnen hebbende...', p. 79ev). (Het is dezelfde mildheid als welke je aantreft in zijn voorlopige beoordeling van de nieuwe vertaling van het NBG in de bundel 'Populair Wetenschappelijke Bijdragen, p. 65ev, scherp kontrasterend met de sfeer van zijn latere geschriften waarin die mildheid helemaal ontbreekt.) Wat moet onder die heilshistorische prediking verstaan worden? We komen het eigene daarvan het best op het spoor door vergelijking met een andere preekmethode. Holwerda stelde de heilshistorische prediking immers tegenover de exemplarische. Dat wil zeggen, tegenover een prediking die de gebeurtenissen van de bijbelse geschiedenis, losgemaakt van hun historische kontekst, als beelden, als voorbeelden, aan de gelovigen voorhield. Bijvoorbeeld bij een preek over Jakob aan de Jabbok kwam de boodschap er bij de exemplarische benadering als volgt uit te zien: 'Hebt ú al zo'n Pniël gehad? Bent ú al door zo'n kritische ontmoeting met de Here God heengekomen?' Een preek van Holwerda (of een der anderen) daarentegen zou meer deze boodschap hebben gevoerd: Indien Jakob *toen* al, bij zo weinig openbaringslicht, door de Here onder handen werd genomen, hoeveel te meer dan wij die *nu* de openbaring van Christus kennen? En: Indien Jakob *toen* al, niettegenstaande zijn vleselijk verleden, de over de zonde triomferende zegen van de Here ontvangen heeft, hoeveel te meer moeten wij dan *nu* God danken voor de nog veel overvloediger zegen, die ons in Jezus Christus toevloeit! Hiermee opende deze preekmethode een gezichtspunt dat ook nu nog wel behartiging verdient. Zij maakt gevoelig voor het tijdsverschil tussen Oude en Nieuwe Testament, in de zin waarin je dat ook wel in de Brief aan de Hebreëen tegenkomt (zie bijvoorbeeld Hebr. 10 : 28, 29). Toch moet dat verschil tussen Oude en Nieuwe Testament ook weer

niet overdreven worden. In de Schrift ontmoeten we de Here God die zelf aan tijd noch plaats gebonden is. Dat geeft aan alle delen van de Schrift, hoezeer ook in tijd verschillend van elkaar, toch tegelijk een zekere gelijktijdigheid. Abraham, zegt Jezus, heeft mijn dag gezien en heeft zich verblijd (Joh. 8 : 56). En omgekeerd begeren wij wel eens een der dagen van de Zoon des mensen te zien en zien die niet (Luk. 17 : 22). Zodat onze situatie niet zelden gelijk is aan die van de aartsvader. Christus heet de Zoon Davids, daar heb je dat tijdsverschil, David was er eerder dan Hij, maar dat wordt toch ook weer gerelativeerd wanneer Christus de wortel Davids heet (Openb. 5 : 5), want dat betekent: 'Eer David was, ben Ik'. Om het duur te zeggen: het verschil tussen Oude en Nieuwe Testament is vooral *noëtisch*, niet *ontisch*; God heeft zijn kinderen nooit anders dan in Christus en zijn offer aangezien, onverschillig of het nu vóór of na de geboorte van de Zaligmaker was. Vooral bij de behandeling van de niet-historische stoffen - en die zijn er vele in de bijbel! - blijkt het verschil tussen de heilshistorische en de exemplarische benadering van de bijbeltekst dan ook illusoir. Opmerkelijk heb ik het altijd gevonden dat Holwerda op een kritisch moment van zijn leven (in verband met het overlijden van zijn dochttertje en de doop van een daarna geboren dochttertje) een preek hield over Psalm 139 die niets heilshistorisch had. Niet het feit dat hij van deze psalm geen heilshistorische behandeling gaf, verbaast; hoe zou dat hebben gemoeten, vraag ik me af. Nee, de tekstkeus zelf wekte verwondering en wierp bij mij de vraag op of het rechtstreekse bijbelgebruik van de exemplarische methode dan toch misschien een nog niet voldoende overwogen voordeel bood boven de meer onrechtstreekse heilshistorische benadering. Wij moeten verder ook niet vergeten dat de heilshistorische prediking mede de vrucht is van een grote belangstelling voor de geschiedenis in het algemeen en dus ook voor de tijdsdimensie (tegenover de eeuwigheidsdimensie) van het heil. Nu er tendenzen zijn die de eeuwigheid helemaal uit de Schrift willen wegverklaren, moeten we op onze hoede zijn voor bepaalde eenzijdigheden die aan de heilshistorische methode eigen zijn. Er kan via deze methode ook doodgewoon een stuk sekularisatie (in de letterlijke zin des woords) in de Schriftbehandeling binnenstromen. Ik herinner hier aan wat ik niet zo lang geleden in Opbouw heb geschreven over de *onteeuwiging* en de *vertijdelijking* van het heil. Zo gemakkelijk vat de gedachte post dat de tijd een noodzakelijke faktor is voor de ontwikkeling en de totstandkoming van het heil. Terwijl de tijd een schepsel is. De eeuwigheid is dat niet; die is met het bestaan van God gegeven. Een ander bezwaar is dat de heilshistorische prediking wel eens kan ontaarden in kwasi-geschiedkundige verhandelingen, die voor de mens in het heden sterk vervreemdend kunnen werken. 'Ik hou niet zo van geschiedenis', zei eens een randkerkelijke dame tegen mij, toen ik vroeg hoe ze de preek bij ons gevonden had. (Anderzijds kan het tot enige bescheidenheid leiden als je overweegt dat onze God al ver voor het jaar nul beslissende dingen voor ons heeft gedaan.) Kortom, het gevaar van de excessen (waar de voorbeeldmethode inderdaad open voor staat) ligt niet enkel aan de exemplarische kant. Het exemplarische heeft trouwens ook zijn rechten. Elke tekst in de Schrift heeft een openheid naar exemplarisch gebruik. Er zou geen *tale Kanaäns* zijn, als dat niet het geval was. En wie zou die *tale Kanaäns* kunnen of willen missen? 'De moerbijtoppen ruisten;/ God ging voorbij./ Nee, niet voorbij, Hij toefde;/ Hij wist wat ik behoefde/

en sprak tot mij.' (Nicolaas Beets). Deze zuivere tale Kanaäns gaat terug op II Sam. 5 : 24: 'En zodra gij een geluid van schreden hoort in de toppen van de balsemstruiken (St. vert. 'moerbeziënbomen'), haast u dan, want dan is de HERE voor u uitgetrokken om het leger van de Filistijnen te verslaan'. Het historische verband waarin dit woord voorkomt, is interessant, maar voegt aan de beeldtaal weinig toe en doet er haast een beetje afbreuk aan. De vrijgemaakte traditie heeft ons geleerd over dergelijke vroomheid wat laatdunkend te doen. Ik noem dat een kwade vrucht van de heilshistorische belangstelling. Ik vind de heilshistorische prediking zeker niet verwerpelijk (dat is eigenlijk te zwak uitgedrukt!), maar van de andere kant ook geen panacee voor de prediking. We zullen de twee methodes moeten leren te combineren. Ik heb met jullie wel eens gesproken over het Troostboek van Jesaja, de hoofdstukken 40 - 55. Ik vergeleek dat Schriftgedeelte toen met de Messiah van Händel: een sekwentie van Schriftpassages die stuk voor stuk voor zich genomen kunnen worden en dan in hoge mate stichtend (kunnen) zijn. Maar er zit in dat geheel van Händels schepping ook een lijn, een dramatische plot, die zelf ook weer boodschappelijk van aard is. Zo ook het Troostboek. De afzonderlijke passages ervan zijn zonder meer rijk aan vertroosting en opbouw in het geloof. 'Wanneer gij door het water trekt, ben Ik met u; gaat gij door rivieren, zij zullen u niet wegspoelen; als gij door het vuur gaat, zult gij niet verteren en de vlam zal u niet verbranden' (43 : 2). Om de troost van deze woorden te ondergaan is het niet noodzakelijk te weten dat ze ter bemoediging aan de terukkerende ballingen zijn voorgehouden. Tegelijk maken de afzonderlijke tekstgedeeltes van het Troostboek (godsspraken, troostwoorden, lofzangen, meditatie, maanwoorden, drangredes, scheldkanonades enz.) deel uit van een dramatisch geheel dat ons aan de hand van de profeet en zijn boodschap als arme zondaars en bedelaars brengt bij het verzoenend lijden van de Knecht. Het eerste gebruik van dit boek ligt meer op exemplarisch terrein, het laatste meer op dat van de heilshistorie. Beide gebruiken hebben hun recht en reden. Ik denk trouwens dat de gemeente meer op heeft met de eerste dan met de laatste manier van Schriftlezen; dat de gemeente de bijbel toch meer als een tekstboek, een Erbauungsbuch, dan als een geschiedenisboek beleeft. Zeker in deze tijd, nu de Schriftkennis sterk achteruit is gegaan, wordt de heilshistorische prediking als een zaak van fijnproevers gezien, als voer voor intellektuele hoogvliegers genoten en als een soort *gnosis* ervaren waaraan een eenvoudig mens geen deel heeft. Dat is geen reden om van deze methode afscheid te nemen, maar wel om haar gedoseerd en afgewisseld (indien mogelijk, zelfs gemengd) met de andere methode te gebruiken. De ruif mag niet te hoog gehangen worden, maar de gemeente mag best worden geleerd en aangespoord de kuitspieren te gebruiken om het machtige heilswerk van haar God dat de eeuwen omspant en de geschiedenis voortdrijft, te bewonderen.

DE PREKEN VAN DOMINEE HOLWERDA

Dat brengt mij tot een paar opmerkingen over de preken van dominee Holwerda. Er zijn er nogal wat uitgegeven en een kenmerkende bundel is die van 'Tot de dag aanlicht...' (Goes, 1950). Ze vertonen (dat moet eerst gezegd worden) duidelijk een tijdsbeeld en ze ademen veelal de sfeer van de vrijmaking wat het kerkelijke en de koude oorlog wat het politieke leven betreft. Voor ons werkt dat wat vervreemdend, maar je kunt je goed voorstellen dat men ze in die tijd

als aktueel ervaren heeft. Natuurlijk zou ik verder kunnen gewagen van de breedsprakigheid die deze preken kenmerkt. Wanneer wij die van deze tijd zijn, een preek maken, staan we met een veelheid van materiaal in onze handen, waaruit een selectie moet worden gemaakt. Je kunt niet met alles aankomen. Dat is een heel zoek: Wat wèl en wat niet? Wij staan onder de druk van 'twintig minuten en niet langer'. De moeite die dat meebrengt, kenden mensen als Holwerda niet. Ze stopten alles in de preek wat ze gevonden hadden en konden daarbij rekenen op een verregaande welwillendheid van de gemeente. Die was zo onder de indruk van het gezag van Gods Woord, dat dat gezag zich zonder meer aan de prediking en zelfs haast aan de prediker meedeelde. De laatste kon remloos zijn gang gaan. Laat er overigens geen misverstand over bestaan dat de preken van Holwerda lucide van opzet en helder van voorstelling zijn; ondanks hun lengte zeer boeiend en didaktisch gaaf. Het is alleen al uit dat oogpunt leerzaam ze te lezen en te herlezen. Ze vormen een scholing in helderheid van denken. Maar ja, lang zijn ze wel. Een volgend kenmerk is het geweldig antithetische van deze preken. Ze zijn zeer, zeer scherp in de richting van de synodalen en van de brede kerkelijkheid van die dagen. En de tweede grote boeman is het kommunisme. Genuanceerdheid zoek je in deze preken tevergeefs, het is echt een (pik)zwart-(sneeuw)wit-schema, dat wordt gehanteerd. Dit soort preken hebben mij als opgroeiende adolescent het gevoel gegeven dat de synodale kerken door-en-door valse kerken waren, en de verwarring is over mij gekomen sinds ik ontdekte dat dit niet waar was. Ik moet daarom eerlijk zeggen dat ik een grote woede bij het weer lezen van deze preken niet heb kunnen onderdrukken. Ik heb me vreselijk 'genomen' gevoeld. Onder deze prediking (niet alleen trouwens die van Holwerda, maar toch ook wel degelijk die van hem!) is het gebeurd dat het vrijgemaakte kerkvolk in het ware-en-valse-kerk-denken is gepokt en gemazeld geworden. En hier is dan ook het zaad gestrooid waaruit de gifplant is opgekomen die het ons (als latere buitenverbanders) onmogelijk heeft gemaakt in de vrijgemaakte kerken ons werk te doen. Drs Mooiweer heeft in zijn laatste lezing over de kerkgeschiedenis van de laatste honderd jaar het vermoeden geopperd dat de gezaghebbende broeders K. Schilder en B. Holwerda ons voor de breuk in de zestiger jaren hadden kunnen bewaren. Ik geloof dat van geen kant. Wel houd ik het voor mogelijk dat zij allebei het slachtoffer zouden zijn geworden van een geest die zij zelf hebben opgeroepen. Er is in het vuur dat zij ontstoken hebben, zoveel onheiligs geweest, zoveel rankune, zoveel persoonlijke geraaktheid, dat ik over de hele linie ten aanzien van de vrijmaking in een behoorlijke vertwijfeling terecht gekomen ben. En waar mij dat nog zal brengen, ik weet het niet. Een totaal heroriënteringsproces is bij mij onmiskenbaar aanwezig. Toch wil ik hiermee dit punt niet beëindigen. Lezen van Holwerda's preken betekent ook een enorme scholing in het lezen van de Schrift en is daarom de predikant in opleiding zonder meer aan te raden. Ik snap niet hoe het een naast het ander waar kan zijn, maar het is niettemin een feit. Het is verbazend dat er uit deze preken die door zoveel ongelijk ontsierd worden, toch ook een gelijk straalt.

DE PRIESTER-KONING IN HET OUDE TESTAMENT

Holwerda's studie over de Priesterkoning in het Oude Testament noemde ik al even. Het is een gekomprimeerd stuk bijbelse theologie die de

betekenis van de priesterkoning Melchisedek voor de Oudtestamentische godsopenbaring evalueert. Deze Schriftstudie heeft iets spekulatiefs (dat moet wel toegegeven worden), maar wat mij in deze studie vooral aanspreekt is dit, dat Holwerda teksten uit geheel verschillende samenhangen toch met elkaar in verband brengt. Daarin maakt hij ernst met ons geloof dat achter de afzonderlijke auteurs van de bijbelboeken uiteindelijk één Geest werkt: de *auctor primarius*, de Eerste Auteur. Die verdient aandacht, de hoofdaandacht zelfs. Het lijkt of ik hiermee onder ons een open deur intrap en eigenlijk hoop ik ook dat dat het geval is, maar ook christelijke uitleg zie ik in toenevende mate afzien van het trekken van een lijn door de hele bijbel. Teksten met elkaar in verband brengen en met behulp daarvan een ontwikkelingslijn door de bijbel heen schetsen, - het lijkt wel niet meer te mogen. Toch gaat de Schrift zelf ons daarin voor. In de gelijkenis van de Heiland over de onrechtvaardige pachters (Matt. 21 : 33 - 46) wordt duidelijk een doorgaande lijn aangewezen, die alle getuigen en alle profeten van het Oude Verbond met elkaar verbindt en bij één bedoelen van God inschakelt. Men hoort tegenwoordig over die heilshistorische lijn erg weinig meer spreken, alles lijkt in brokstukken en fragmenten uit elkaar te vallen: de bijbel als een kaleidoskoop van verschillende, elkaar zelfs tegensprekende theologieën. Daartegenover zou ik met Holwerda graag willen vast houden aan het recht om teksten, al zijn ze ook van verschillende menselijke hand afkomstig, geestelijk met elkaar in verband te brengen en zo te pogen een lijn, zelfs een ontwikkelingslijn, in het Oude Testament en in de hele Schrift aan te geven. Ook Heid. Kat. antw. 19 leest de bijbel zo. We kunnen in de ontwikkeling van het denken over de bijbel als boek van de heilsgeschiedenis naar die van een religieus tekstboek niet berusten.

HOLWERDA'S BESPREKING VAN RIDDERBOS' KV OVER DEUTERONOMIUM

Een dieptepunt in het oeuvre van Holwerda is zijn bespreking van de KV van dr J. Ridderbos over het boek Deuteronomium. Ik begrijp werkelijk niet dat deze bespreking is opgenomen in de bundel 'Populair Wetenschappelijke bijdragen' (Goes, 1962, p. 109ev.) Beter ware het geweest dat dit produkt aan de vergetelheid was prijsgegeven, want het is een beschamend stuk proza, waarin een leerling zijn leermeester rankuneus onderuit haalt. (Ridderbos was in de tijd van de vrijmaking een vooraanstaand 'synodaal' kerkpolitikus, die voor de kerkscheuring grote verantwoordelijkheid gedragen heeft en op wie de bezwaarden en later vrijgemaakten fel gebeten waren.) Ik heb zo nog eens steekproefsgewijs die twee deeltjes van de KV doorgenomen en vind dat Ridderbos helemaal geen onbekwaam werk geleverd heeft. Hij was dogmatikus en tegelijk oudtestamentikus, volgens mij niet eens zo'n onvoordelige combinatie voor een exegeet, want je gaat dan minder gauw met een enkele tekst of met een enkel bijbelboek op de loop en aan de haal. Je hebt dan ook een goed tegenwicht tegen het historisme dat van het enkel en alleen zich bemoeien met het Oude Testament het gevolg zou kunnen zijn. Ridderbos heeft duidelijk zijn best gedaan om Deuteronomium te lezen in het licht van de hele Schrift. Je kunt dat wel dogmatisch bevangen exegetisch noemen, maar het blijft een legitieme vraag hoe dit deel van de kanon zich verhoudt tot het geheel. Dat de behandeling van die vraag zich dan wel eens in nuanceringen lijkt te verliezen, is moeilijk te vermijden, omdat de zaak gekompliceerd ligt. Zinnen van Holwerda als 'Maar dat simpele

hanteren van dogmatische onderscheidingen heeft met uitlegging der Schrift niets te maken', doen aan deze stand van zaken geen recht. Holwerda had minder de indruk moeten wekken dat hijzelf de verhouding tussen de beide Testamenten in kannen en kruiken heeft. Door heel zijn exegetisch werk loopt een draad van vertijdelijking van de Godsopenbaring, die op gespannen voet staat met het dogmatisch spreken van de kerk. Dat heeft Holwerda trouwens met vele moderne uitleggers van het Oude Testament gemeen. Ik heb daar ook alle begrip voor, gezien de aard en het karakter van het Oude Testament waarin de horizontale tijdslijn zo nadrukkelijk aanwezig is. Ik heb er dan ook geen bezwaar tegen dat de verhouding tussen die beide, tussen het Oude Testament enerzijds en het meer op het verticale Nieuwe Testament stoelende dogma anderzijds, als een probleem wordt voorgesteld en behandeld (want inderdaad zijn er spanningen tussen die twee), maar waar ik me tegen verzet is de suggestie dat we hier al 'uit' zouden zijn. Of 'uit' zouden komen als we al de titels zouden lezen waar Holwerda mee strooit (in feite scherpen de auteurs van die genoemde boeken het probleem alleen maar aan). Die suggestie van hiermee klaar te zijn wekt Holwerda voortdurend door de hoge toon die hij tegen Ridderbos aanslaat, - hier en daar zelfs alsof deze laatste een knoeier zou zijn. We zullen bij dit werkstuk maar niet verder stilstaan.

DE 'HOER' IN OPENBARING 17 - 19

Eveneens aangetast door de kruitdamp van de kerkstrijd in de veertiger jaren is Holwerda's studie over 'De kerk in het eindgericht', later verdedigd en nader toegelicht onder de titel 'De 'hoer' in Openbaring 17 - 19', beide posthuum gepubliceerd in 'Populair Wetenschappelijke Bijdragen', p. 109ev. We zullen het hier even over moeten hebben, want met dit referaat heeft Holwerda grote invloed gehad op het vrijgemaakte denken over de ware en de valse kerk. En geen wonder, want Holwerda was een uitstekend spreker van wiens heldere betogen een geweldig suggestieve kracht uitging. Het gaat over de verklaring van een paar moeilijke hoofdstukken in een moeilijk boek, laat dat voorop heel duidelijk zijn. Holwerda duidde de hoer over welke het in deze hoofdstukken uit de Openbaring gaat, als de valse kerk. Deze zit op het beest uit de zee of de afgrond, waarmee de antigoddelijke wereldmacht gesymboliseerd is. Uiteindelijk zal (denkt Holwerda) die wereldmacht zich tegen de valse kerk keren, maar tot zolang treden zij samen in bond op tegen Gods kinderen. Zelfs is de valse kerk de leidster in het gebeuren. Dit wordt dan in het referaat 'De kerk in het eindgericht' op adembenemende wijze geaktualiseerd in het politieke en kerkelijke gebeuren van die naoorlogse tijd van vrijmaking en koude oorlog. Je moet dat referaat vooral eens zien te lezen te krijgen om dwars door alle ongelijk heen toch voor een bepaald gelijk van Holwerda gevoelig te worden. Het is in ieder geval een lezing geweest die tot grote waakzaamheid bij het gebeuren aanspoort. Maar of zijn exegese klopt? Ds C. P. Plooy vond destijds van niet. Deze zelfstandige predikant verzette zich openlijk tegen de door Holwerda voorgedragen uitleg van de hoofdstukken, wat in die tijd van niet geringe moed getuigde. Holwerda heeft hem in een aparte studie 'De Hoer in Openbaring 17 - 19' beantwoord. Het hoofdargument voor Holwerda's uitleg is dat de hoer en het beest onderscheiden moeten zijn; ze kunnen niet allebei de van God afvallige wereldmacht voorstellen, want dan zou de hoer bovenop zichzelf

zitten, wat ongerijmd is. Wat hiervan te zeggen? Mijns inziens is hier toch te weinig rekening gehouden met het gekompliceerde karakter van de apokalyptische beeldtaal. Zou de hoer werkelijk niet de belichaming kunnen zijn van een *tendens* die als een rode draad door de geschiedenis loopt, een geëxpliciteerde karaktertrek van het beest uit de zee, die er het Godvijandige en het aan zijn schepselmatige bestemming ontrouwe bij dat beest nog eens extra uit laat komen? En tegen welke *tendens* de wereldmacht zich (tegelijk en tenslotte) in zelfhaat zal keren, zonder tot God terug te keren? De hoer zou dan goed te vergelijken zijn met het beest uit de aarde uit hfst. 13, dat een veraanschouwelijking is van de propaganda die het beest uit de afgrond voor zichzelf maakt. Ook dat beest is dus geen afzonderlijke entiteit maar een beeld dat een bepaalde trek van het beest uit de afgrond expliciteert. Mijns inziens namelijk stuit Holwerda's exegese, die de hoer als een figuur voor de valse kerk aanwijst, toch wel af op het feit dat die ontrouwe vrouw 'het grote Babylon' genoemd wordt. Dat zou als aanduiding voor de (valse) kerk verwarrend zijn, vind ik, omdat Babel nooit tot Gods volk behoord heeft, maar wel heel goed de exponent van deze wereld genoemd kan worden. Maar het is natuurlijk wel mogelijk dat afvallige kerkleden zich bij die hoererende wereldmacht van Openbaring 17 aansluiten. Dat is het gelijk van Holwerda's ernstige waarschuwing.

DE VERKIEZING IN DE SCHRIFT

Eigenlijk over dezelfde dingen als bij zijn bespreking van Ridderbos' Deuteronomium schrijft Holwerda (op weer een veel vriendelijker en bescheidener toon dan in zijn na-vrijgemaakte periode) in enige kerkbodeartikelen over de Goddelijke verkiezing in de Schrift (posthuum opgenomen in de al genoemde *Populair Wetenschappelijke Bijdragen*, p.49ev). Hij laat daarin op pastorale wijze zien dat 'verkiezing' in de Schrift, met name in het Oude Testament, vaak wat anders betekent dan wat de mensen daarover in de preek en op de katechisatie te horen hebben gekregen. Dat je in de bijbel de verkiezing vaak als een Goddelijke werkzaamheid *in de tijd* tegenkomt, terwijl datgene waaraan we gewend zijn bij het woord verkiezing, meer verwijst naar Gods *eeuwige raad*. En hij spreekt de hoop uit dat er door nauwe samenwerking tussen de theologen nog eens duidelijkheid zal worden verschaft over het moeilijke probleem van hoe dat tweërlei spreken zich tot elkaar verhoudt. Inderdaad, Holwerda heeft gelijk; het moet ermee beginnen dat we het probleem dat hier ligt, duidelijk vóór ons zien. Pas dan kunnen we naar een oplossing toewerken. Zelf ben ik met dat laatste ook wel eens bezig geweest, getuige verschillende lezingen in de TSB-map. Laat ik er hier nog kort wat van zeggen. Door de grote aandacht die in de vorige eeuw voor de geschiedenis ontstaan is en door de ontsluiting van de wereld van het oude Nabije Oosten en door het erge dat in onze tijd het Joodse volk is overkomen, heeft de kerk van deze eeuw met een meer intense aandacht dan in vroeger dagen het Oude Testament weer opgepakt en opengeslagen. En ze deed ontdekking op ontdekking. Gefrappeerd werd ze door het sekuliere karakter van het Oude Testament, zozeer zelfs dat ze zich bedrogen voelde door de vroegere manier van Schriftlezen: Hoe was men toch aan zoveel eeuwigheid gekomen in de Schriftverwerking? Je kunt geen exegetisch werk van deze eeuw opslaan of er wordt daarover verbazing en irritatie uitgesproken. Aandacht voor de geschiedenis dus, op het historisme af. Daar is toen vervolgens het vertikale, senkrecht-von-

Oben-denken van Karl Barth als reactie op gekomen. De hele geschiedenis werd daardoor weer in haar betekenis gerelativeerd. De ontdekking van onze tijd zou nu wel eens kunnen zijn dat een kiezen tussen deze twee niet juist is. Dat wij gaan zien hoe we in de Schrift te maken hebben met een langzaam vanuit horizontale stand zich oprichtende vertikaal (de Christusopenbaring) en dat het hele wereldverloop van zowel vóór als na Christus in die opgerichte lijn naar Boven zijn geestelijk centrum heeft en zoekt. En dat daardoor een woord als verkiezing de ene keer duidt op een handelen van God in de tijd en de andere keer in Christus een verkiezing van eeuwigheid blijkt te zijn. Op deze wijze zou er een verband zichtbaar kunnen worden tussen de verkiezing in de tijd en die van de eeuwigheid. Wat ik namelijk mis bij Holwerda (bij alle waardering die ik voor hem heb wegens het scherp (aan de orde) stellen van het probleem!) is een antwoord op de vraag hoe men er in de dogmatiek (en dus ook op de katechisatie) nu eigenlijk toe gekomen is zo (schijnbaar) afwijkend van de Schrift over de verkiezing van eeuwigheid te spreken. Men zal daar toch een reden voor gehad hebben, want het adagium dat de Schrift boven alles gaat is toch niet van vandaag of gisteren, dat wilden de vaders ook altijd al. Zou het misschien kunnen zijn dat die vaders van ons meer dan wij bij de vertikaal van de bijbel stonden en zo vanuit Jezus Christus tot hun formuleringen kwamen? Om dit met een Schriftvoorbeeld te verduidelijken: Je zou het Evangelie naar Johannes een gekomprimeerde wereldgeschiedenis kunnen noemen, met inderdaad Jezus Christus en zijn dubbele verhoging in het centrum. En let er nu eens op dat de verkiezing (want ook dat evangelie heeft het daarover), wanneer deze nog ver van dat centrum plaats vindt, een verkiezing *in de tijd* is, met als kenmerk het voorlopige en niet definitieve: 'Heb Ik u niet twaalfen uitgekozen? En één van u is een duivel' (Joh. 6 : 70), - terwijl wanneer het centrum bereikt is, de verkiezing een verkiezing *van eeuwigheid* geworden is: 'Ik spreek niet van u allen; Ik weet wie Ik heb uitgekozen' (Joh. 13 : 18). Vergelijking namelijk van beide plaatsen leert ons dat de eerste verkiezing *voorlopig* en de tweede *definitief* is. Dat zou dan betekenen dat wij in de Christusopenbaring pas echt zien wat Goddelijke verkiezing is. Onze voorlopige verkiezing brengen wij, door het geloof in Christus, bij zijn definitieve verkiezing onder, we maken haar in de zijne vast. En zo worden we dan 'in Christus uitverkoren vóór de grondlegging der wereld' (Ef. 1 : 4). - Komen we zo niet bij een oerbijbelse notie terecht, dat namelijk, in de mate waarin wij Christus door het geloof naderen, wij van onze uitverkiezing zeker worden? De na-Holwerdiaanse ontwikkeling in het denken omtrent de uitverkiezing, zoals we die in de studies van dr D. Holwerda en dr J. Venema aantreffen, met als kenmerk de konsekwente onteeuwiging van het verkiezingsgegeven, volg ik dus niet.

'DE CRISIS VAN HET GEZAG'

Deze indrukwekkende rede heeft professor Holwerda uitgesproken op de bondsdag van de vrijgemaakte jongelingsverenigingen, op Hemelvaartsdag 1947 te Groningen. Aanleiding waren de moeilijkheden rondom de zelfstandigwording van Indonesië. Hoe moest onze houding regenerover deze revolutie zijn, op christelijk standpunt? Tegelijk kwam in terugblik de houding tegenover de Duitse bezetter ter sprake. Mooi in deze rede is dat Holwerda het politieke leven niet alleen maar aan God de Schepper verbindt maar ook, en wel nadrukkelijk, met God de

Verlosser, dus met Jezus Christus, in verband brengt. Bij zijn hemelvaart is de Heiland immers alle macht gegeven in hemel en op aarde (Matt. 28 : 18). En in de passage waarin Paulus de gemeente oproept tot voorbede voor de overheden (I Tim. 2 : 1ev) wordt gesproken over *God onze Heiland* die wil dat alle mensen behouden worden en tot kennis van de waarheid komen. Zo staan de overheden, of zij het willen of niet, of zij het zich bewust zijn of niet, in dienst van het heilsplan dat God met deze wereld heeft. Dat is inderdaad een zeer troostende gedachte. Moeilijker wordt het evenwel als Holwerda hieruit een politieke houding voor de christen tegenover de overheid destilleert. Hij moet, aan de hand van het verschil dat het Nieuwe Testament maakt tussen *dunamis* en *exousia*, *tussen de machten de facto en de iure, tussen macht en gezag, onderscheiden*. Dit taalgegeven lijkt inderdaad een gemakkelijk te hanteren sleutel aan te reiken om het wettige gezag dat volgens Romeinen 13 gehoorzaamd moet worden, en onterechte machtsusurpaties uit elkaar te houden. Maar zo eenvoudig ligt het toch niet. Zo gebruikt Pilatus het woord *exousia* als hij tegen Jezus zegt: 'Weet Gij niet dat ik macht heb U los te laten, maar ook macht om U te kruisigen?', en Jezus daarop terug: 'Gij zoudt geen macht over Mij hebben als ud die niet van boven gegeven was' (Joh. 19 : 10 en 11). Wie zou hier de term 'wettig gezag' in de mond durven nemen (al is het ook nog zozeer onder Gods toelating 'van boven gegeven')? Het door Holwerda gemaakte onderscheid loopt op dit soort van teksten vast. Het is verder vaak heel moeilijk uit te maken wat nu wettig gezag en onwettig gezag is. Wat als *dunamis* begint (Indonesië) kan later *exousia* worden (om even bij Holwerda's onderscheid te blijven) en wat als *exousia* begint kan verworden tot enkel *dunamis* (Filips II). Het gezag als zodanig is van God (Rom. 13 : 1ev), maar dat wil niet zeggen dat daarom elke gezagsvorm boven kritiek verheven zou zijn en ontzien zou moeten worden. Het gezag is van God maar de gezagsvormen niet. Een volk is bevoegd te kiezen tussen koninkrijk of republiek of diktatuur (want ook daarom kan een volk luidkeels vragen); het is een kwestie van het afwegen van de voor- en nadelen. Het gaat dan immers om *menselijke instellingen*, zoals Petrus de keizer en zijn stadhouders noemt (I Petrus. 2 : 13). Lichtvaardig mag men natuurlijk niet van de ene vorm of de andere overstappen en een bestaand regiem moet zo lang mogelijk serieus genomen worden. Toch heeft een volk het recht om goedschiks of desnoods kwaadschiks zijn regeervorm te veranderen. Komt evenwel deze verandering tegen de wil van het volk in tot stand, dan moet bezien worden of het mogelijk is de oude toestand zonder al te veel bloedvergieten te herstellen. Is dat niet mogelijk dan moeten de maatregelen en de bevelen van de onwelgevallige overheid van geval tot geval beoordeeld worden. Die maatregelen en orders zijn dan aan het door Gods woord gevoede geweten ter toetsing voorgelegd. Maar ook dat kan vrij ingewikkeld liggen en hoe te handelen is, kan soms vanachter het schrijfburo gemakkelijker beslist worden dan in de praktijk. Holwerda's rede heeft ons in de vragen die hier liggen, niet veel verder gebracht. Ik geloof dat we meer geholpen worden door de bekende brief die Karl Barth in 1958 schreef aan een Oostduitse dominee ('Brief an einen Pfarrer in der Deutschen Demokratischen Republik', evangelischer Verlag AG, Zollikon, in het Nederlands vertaald door ds J. J. Buskes, Nijkerk 1959). Daarin herinnerde hij aan Jeremia 29, de brief die Jeremia schreef aan de ballingen van Juda in Babel. Vers 7: 'Zoekt de vrede voor de stad waarheen Ik u in

ballingschap heb doen wegvoeren en bidt voor haar tot de HERE, want in haar vrede zal vrede voor u (niet 'uw vrede', zoals het NBG heeft; dat is te sterk vertaald) gelegen zijn'. Barth bedoelde niet à la A. Janse onderwerping als gebod van God op te leggen, maar met de hem gegeven wijsheid zocht hij, inderdaad met gebruikmaking van Schriftgegevens, naar een modus vivendi om in een uiterst moeilijke situatie een begaanbare weg te vinden. Holwerda verwijt zijn tegenstanders (ds Joh. Verkuyl cs en A. Janse en zijn volgelingen) dat ze teveel de feiten als norm hanteerden, maar daar zou ik tegenin willen brengen dat Holwerda naar de trant van die tijd teveel normatief uit de bijbel wilde afleiden. Zijn recept berust mi op een overvragen van de Schrift. Die is op het punt van polieke keuzes veel lakonischer en feitelijkheidsgevoeliger dan men in die tijd dacht.

SLOT

Het wordt eens tijd dat we afsluiten. Niet alles wat Holwerda geschreven heeft, hebben we de revue laten passeren. Bijvoorbeeld zijn kollegediktaten liet ik liggen, vooral wel vanuit de overweging dat ik voor een gemengd publiek van niet enkel theologen zou spreken. Wel is zoveel ter sprake gekomen dat we een indruk van zijn oeuvre hebben gekregen. Ik zou mijn werkstuk niet historisch van aard willen noemen. Ik heb het meer het karakter van een discussie met Holwerda gegeven. Waar kunnen we hem dankbaar voor zijn? Op welk spoor van hem kunnen we verder? Wat is bij hem achteraf een doodlopende weg gebleken? Waar moeten we duidelijk afstand van hem nemen? Het belangrijkste van Holwerda heb ik steeds zijn sterk stimulerende kracht gevonden. Hij heeft de deuren en ramen van een wat dompig vertrek opengegoid. Hij heeft mijn generatie een grote liefde tot het Oude Testament bijgebracht. Ik ben ervan overtuigd dat, zou hij meer tijd van leven hebben gehad, hij bij vele van zijn aanvankelijke oplossingen niet zou zijn blijven staan. Daarvoor stond zijn geest te open voor informatie van alle kanten. Maar er zijn ook partijen in zijn werk waar ik geëmotioneerd afstand van neem. Geëmotioneerd vanwege het niet helemaal gedekte gezag waarmee hij zijn vaak boude beweringen (waarmee hij zoveel invloed gehad heeft!) deed. Eigenaardig is het te zien dat dezelfde vrijmaking die bij Holwerda en anderen voor een zo groot elan gezorgd heeft in het aanpakken van oude en nieuwe problemen, tegelijk verantwoordelijk moet worden gesteld voor een geest van rankune die tot grote beschadigingen van de gedane arbeid heeft geleid. Hoe één en ander heeft kunnen samengaan, is voor mij een pijnigend raadsel. Er is een goed geestelijk onderscheidingsvermogen voor nodig om van veel van Holwerda's werk nu nog te profiteren. Maar laat je niet afschrikken: Het is de moeite waard!

Zeist, mei 1994
drs H. de Jong